

داود رقی

و سهم او در ترویج علوم و معارف شیعی

دکتر محمود کریمی / دانشیار دانشگاه امام صادق علیه السلام

سعید طاووسی مسرور / دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه تهران و پژوهشگر بنیاد

دائرة المعارف اسلامی

چکیده

داود رقی، از اصحاب امامان ششم، هفتم و هشتم علیهم السلام، به رغم تضعیف برخی رجالیان، بیشتر رجال‌شناسان امامی او را توثیق نموده و روایاتش را پذیرفته‌اند و حتی برخی رجالیان بر جلالت وی گواهی داده و او را محرم اسرار معصومان علیهم السلام می‌دانند. این مقاله فعالیت‌های علمی این شاگرد مکتب اهل بیت علیهم السلام را در حوزه‌های تفسیر، حدیث، کلام، و فقه مورد توجه قرار داده و آثار منسوب به وی را نیز معرفی کرده است.

کلیدواژه‌ها: داود رقی، شیعه، امام صادق علیه السلام، تفسیر، رجال، حدیث، کلام، فقه.

مقدمه

داود رقی، از رجال نامدار شیعه در قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری، روایات متعددی در منابع روایی امامیه از وی باقی مانده است. با وجود اختلاف نظر رجال‌شناسان درباره وثاقت وی و نیز اهمیت فراوان روایات وی، هم از نظر تعداد و هم از نظر محتوا، تا کنون پژوهش مستقلی درباره وی صورت نگرفته و آنچه هست تنها بخش مربوط به وی در کتب رجال و برخی مطالب پراکنده دیگر است. جلد دوم کتاب میراث مکتوب شیعه^۱ نیز، که احتمالاً مدخلی را به معرفی داود رقی و آثار منسوب به وی اختصاص خواهد داد، تا کنون منتشر نشده است. این مقاله می‌تواند مقدمه‌ای برای پژوهشی جامع‌تر درباره شناخت این شاگرد مکتب اهل بیت علیهم‌السلام باشد.

معرفی شخصیت داود رقی

ابوسلیمان داود بن کثیر^۲ بن ابی‌خالد رقی کوفی مولی بنی‌اسد، ملقب به «جمال» از اصحاب امام صادق علیه‌السلام (برقی، ۱۳۸۳، ص ۳۲ / نجاشی، ۱۴۱۶، ص ۱۵۶ / طوسی، ۱۴۱۵، ص ۳۳۶ / ابن‌غضائری، ۱۴۲۲، ص ۵۸ / مامقانی، ۱۳۴۸، ج ۱، ص ۸، ۷۴، ۴۱۴-۴۱۵ / امین، ۱۴۰۳، ج ۶، ص ۳۸۲) و به تعبیر مفید (۱۴۱۴، ج ۲، ص ۲۴۷-۲۴۸)، از خواص اصحاب امام کاظم علیه‌السلام (نک. برقی، ۱۳۸۳، ص ۴۷ / کشی، ۱۳۴۸، ص ۴۳۲) و نیز از اصحاب امام هشتم علیه‌السلام بود. (کشی، ۱۳۴۸، ص ۴۰۷ / نجاشی، ۱۴۱۶، ص ۱۵۶) علّامه حلّی کنیه وی را «ابوخالد» نیز ضبط کرده، (۱۴۱۱، ص ۱۹) اما در روایتی، از وی با کنیه «ابوسلیمان» یاد شده است. (صفّار، ۱۴۰۴، ص ۳۷۸ / ۱۴۱۴، ص ۳۰۳)

1. Modarressi, Hossein, Tradition and Survival a bibliographical survey of early Shi'ite literature, Oxford, 2003

۲. بسنجید با: ساروی، ۱۳۴۵، ص ۱۵۱ که نام پدر او را «کثیر» ضبط نموده است.

وی از اهالی رقه^۱ بود. (ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۱۹ / موحد ابطحی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۴۳۱) از گزارش ابن حزم (ابن حزم، ۱۹۸۲، ص ۳۰۲) نیز ظاهر می‌شود که دست کم مدتی از عمر خود را در همین شهر مقیم بوده است. اما روایات او از سه امام معصوم^{علیهم‌السلام} و به‌ویژه روایات فراوانش از امام صادق^{علیه‌السلام} گواهی بر اقامت او در جوار آن حضرت می‌دهد و احتمالاً چند سال در مدینه مقیم بوده است، هرچند ممکن است در عراق نیز از امام صادق^{علیه‌السلام} حدیث شنیده باشد؛ زیرا آن حضرت در زمان امامتش، پنج سال در عراق به‌سر برد. (شهرستانی، ج ۱، ص ۱۶۶ / رجبی، ۱۳۷۸، ص ۴۵۲) روایتی درباره ملاقات داود بن زُربی با امام صادق^{علیه‌السلام} در حضور داود رقی، گواه روایت نمودن داود رقی از آن امام^{علیه‌السلام} در عراق است؛ زیرا داود بن زُربی در آن زمان در عراق به‌سر می‌برد. (کشی، ۱۳۴۸، ص ۳۱۲-۳۱۳ / ابن حمزه طوسی، ۱۴۱۲، ص ۴۲۶-۴۲۷) ظاهراً داود رقی مدتی نیز در کوفه مقیم بوده و از این‌رو، ملقب به «کوفی» شده است. (موحد ابطحی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۴۳۱)

از آن‌رو که وی از اصحاب امامان ششم، هفتم و هشتم^{علیهم‌السلام} است و کمی پس از وفات امام رضا^{علیه‌السلام} (۲۰۳ق) وفات نموده، (نجاشی، ۱۴۱۶، ص ۱۵۶ / سبحانی، ۱۴۱۴، ص ۲۴۵)^۲ روایت او از امام باقر^{علیه‌السلام} بسیار بعید به نظر می‌رسد. (موحد ابطحی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۴۳۳) اما شریف علوی (شریف علوی، ۱۴۲۸، ص ۱۱۶-۱۱۷) روایتی به وی منسوب نموده که در آن از امام پنجم^{علیه‌السلام} نقل می‌نماید و متن آن به تراث غالیان شباهت دارد. روایتی دیگر از وی به نقل از امام باقر^{علیه‌السلام} در فضیلت زیارت امام حسین^{علیه‌السلام} در شب نیمه شعبان نیز، مرسل است. (ابن قولویه، ۱۴۱۷، ص ۳۳۵ / طوسی، ۱۴۱۴، ص ۴۷-۴۸ / بسنجید با: حرّ عاملی، ۱۴۱۴، ج ۱۴، ص ۴۶۸-۴۶۹) ابن ابی‌جمهور احسائی (ابن ابی‌جمهور احسائی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۲۸۸) نیز حدیثی به نقل از داود رقی از امام باقر^{علیه‌السلام} آورده، اما از روایت کلینی (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۶، ص ۱۷۲) و طوسی (طوسی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۳۴۹) همو،

۱. شهری است در شمال عراق در جانب شرقی رود فرات که جنگ صفین در نزدیکی آن رخ داد.

(اصطخری، ۲۰۰۴، ص ۲۳ و ۷۶ / یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۳، ص ۵۸-۵۹)

۲. بسنجید با: بهبودی، ۱۴۲۷، ص ۲۱۲ که وفات او را در ۲۰۴ق ثبت نموده است.

۱۳۶۴، ج ۷، ص ۴۸۳ و ج ۸، ص ۱۵۶) ظاهر می‌شود که این روایت از امام صادق علیه السلام است و نه امام باقر علیه السلام. بنابراین، نمی‌توان به خبر ابن حمزه طوسی (ابن حمزه طوسی، ۱۴۱۲، ص ۳۷۹-۳۸۱)، که به دیدار داود با امام باقر علیه السلام اشاره دارد، اعتماد نمود.

داود رقی اعتقاد راسخی به مکتب اهل بیت علیهم السلام داشت (نک. کشی، ۱۳۴۸، ص ۳۱۲، ۴۰۷-۴۰۸) و در هر موضوع محل اختلاف (نک. صدوق، ۱۳۷۹، ص ۴۰۵/ همو، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۴۹۰-۴۹۱/ راوندی، ۱۴۰۷، ص ۲۷۷) به امام زمانش علیه السلام رجوع می‌کرد. ابن حزم نام وی را با لقب توهین‌آمیز «رافضی» آورده (ابن حزم، ۱۹۸۲، ص ۳۰۲) که حاکی از پیوند محکم او با مکتب اهل بیت علیهم السلام است.

داود رقی خود از روایت‌کنندگان نص امام صادق علیه السلام بر امامت امام کاظم علیه السلام و نص آن حضرت بر امامت امام رضا علیه السلام است (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳۱۲/ صدوق، ۱۴۰۴-الف، ج ۲، ص ۳۳) که نکته‌ی اخیر در بسیاری از کتب روایی و تاریخی نقل شده است. (برای نمونه، نک. مفید، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۲۴۸/ طوسی، ۱۴۱۱، ص ۳۴/ فتال نیشابوری، ص ۲۲۲/ طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۴۴/ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۴۷۶/ اربلی، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۶۳) با وجود این، کشی (کشی، ۱۳۴۸، ص ۳۷۳-۳۷۴) نقل کرده است که وی از امام رضا علیه السلام درباره‌ی صحت یکی از روایات امام باقر علیه السلام پرسش نموده که می‌فرماید: اگر خدا بخواهد امام هفتم علیه السلام قائم است و امام علیه السلام با توضیح خود، او را قانع نموده است. اما این روایت را نمی‌توان سندی در شک داشتن وی به امامت امام رضا علیه السلام دانست؛ (کرباسی، ۱۴۲۵، ص ۲۴۳-۲۴۴) زیرا در صحت سند آن تردید وجود دارد. (عاملی، ۱۴۰۸، ص ۱۰۲) لازم به ذکر است که داود رقی در تشییع جنازه‌ی اسماعیل، فرزند امام صادق علیه السلام حضور داشت و یکی از کسانی است که به خواست امام علیه السلام بر وفات اسماعیل و دفن شدنش گواهی داد. (نعمانی، ۱۴۲۲، ص ۳۴۷-۳۴۸/ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۲۲۹-۲۳۰) این مطلب، خود گواهی است بر اینکه او به امامت امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام باور داشته است.

از متقدمان، ابن فضال، داود رقی را توثیق کرده، (ابن داود حلی، ۱۳۸۳، ص ۱۴۶)، شیخ صدوق (نک. صدوق، ۱۴۰۴-ب، ج ۴، ص ۴۹۴-۴۹۵) و شیخ مفید (۱۴۱۴، ج ۲، ص ۲۴۷-۲۴۸) هم او را ثقه دانسته‌اند. شیخ طوسی (۱۴۱۵، ص ۳۳۶) نیز به وثاقتش تصریح کرده، اما ابن غضائری (ابن غضائری، ۱۴۲۲، ص ۵۸) به شدت وی را تضعیف نموده است. نجاشی (نجاشی، ۱۴۱۶، ص ۱۵۶) نیز وی را بسیار ضعیف شمرده و او را یکی از منابع روایات غالیان معرفی نموده و از استادش احمد بن عبدالواحد، مشهور به «ابن عبدون» (درباره وی، نک. شهیدثانی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۸۶) نقل کرده که احادیث قابل اعتنای او اندک است. در مقابل، کشی (کشی، ۱۳۴۸، ص ۴۰۸) بر این نظر است که این غلات هستند که ادعا می‌کنند داود رقی یکی از ارکانشان است و روایاتی غیر قابل پذیرش به او نسبت می‌دهند، و حال آنکه حتی یکی از مشایخ شیعه در وی طعن نزده و روایات خود وی جزو روایاتی است که غالیان به نام او می‌گویند.

ابوعلی حائری (۱۴۱۹، ج ۳، ص ۲۱۱-۲۱۲) ضمن ضعیف شمردن تضعیف ابن غضائری، در ردّ نظر نجاشی بر آن است که روایات داود رقی بر خلاف نظر ابن عبدون، قابل قبول است و علاوه بر آن، تضعیف نجاشی مبتنی بر روایتی نیست و تنها تحت تأثیر کلام ابن عبدون و روایت غلات از داود رقی است و حتی اگر خود داود نیز متهم به غلو باشد چنین قذحی نزد قدامنا منافی عدالت نیست، و حال آنکه جلالت داود رقی از کلام طوسی ظاهر می‌شود و صدوق و کشی نیز همین اعتقاد را دارند و توثیق مفید نیز تأییدی دیگر از عالمی مورد اعتماد و گران‌قدر است. روایات فراوانی نیز بر عدم غلو وی دلالت دارد و روایات خود وی مورد قبول است و فقها بر اساس آنها فتوا داده‌اند.

از متأخران، کرباسی دیدگاهی مشابه با کشی دارد. به نظر وی، (کشی، ۱۴۲۵، ص ۲۴۳-۲۴۵)، داود رقی محرم اسرار معصومان علیهم‌السلام بوده و از این‌رو، وی را به غلو متهم کرده‌اند. دیگر آنکه غالیان برای موجه جلوه دادن خود، عقایدشان را به وی، که یکی از بزرگان اصحاب ائمه اطهار علیهم‌السلام است، نسبت داده‌اند و سبب تخریب شخصیت

وی نزد برخی رجالیان شده‌اند. مامقانی (مامقانی، ۱۳۴۸، ج ۱، ص ۵۲ و ۴۱۴-۴۱۵) نیز تضعیف ابن‌غضائری را که از نظر وی حجت نیست، پایه‌تضعیف نجاشی می‌داند و به این موضوع اشاره می‌کند که روایات داود رقی فراوان و مورد قبول فقها است. (نک. سبحانی، ۱۴۲۱، ص ۱۹۵) داوری (داوری، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۰۶-۳۰۸) از رجالیان معاصر، علت تضعیف ابن‌غضائری و نجاشی را توجه غالبان به داود می‌داند که مضر به حال داود نیست و مبانی توثیق او را قوی‌تر می‌داند و حکم به اعتبار روایات وی می‌نماید. موسی زنجانی (زنجانی، ۱۳۹۴، ص ۷۵۰) نیز در نقد کلام ابن‌عبدون و شیخ نجاشی، بر این نظر است که بر خلاف گفته‌ی وی، در کتب در دسترس ما، حدیث غیرقابل قبولی در میان روایات داود دیده نمی‌شود (نک. مؤخّذ ابطحی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۴۴۴-۴۴۷) و روایات او در کافی و من لا یحضره الفقیه فراوان است. علاوه بر این، شیخ صدوق او را توثیق نموده و مشایخ ثقات، به‌ویژه محدثان قم، اخبار او را پذیرفته‌اند. علاوه بر این، ابن فضال، شیخ مفید، شیخ طوسی و کشی او را توثیق نموده‌اند.

در یک نگاه کلی، بیشتر رجال‌شناسان و فقیهان امامی او را توثیق نموده و روایاتش را پذیرفته‌اند (سبحانی، ۱۴۲۱، ص ۱۹۵ / شبستری، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۵۴۷) که از میان آنان، می‌توان از علامه حلی (حلی، ۱۴۱۷، ص ۱۴۰-۱۴۱)، شهید ثانی،^۱ مقدّس اردبیلی (مقدّس اردبیلی، ص ۲۴۵-۲۴۶ / همو، ۱۴۰۴-۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۲۴-۲۲۵ و ج ۷، ص ۳۲۰ و ج ۱۲، ص ۳۴۲)، صاحب معالم الاصول (عاملی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۹)، محمّدباقر مجلسی (مجلسی، ۱۳۷۸، ص ۷۷)، سید عبدالله جزائری (جزائری، ۱۱۷۰، ذیل باب العدد)، فاضل هندی (فاضل هندی، ۱۴۱۷-۱۴۲۲، ج ۶، ص ۱۰۳ و ج ۸، ص ۱۴۰)، وحید بهبهانی (وحید بهبهانی، ۱۲۳۹، ص ۵۱)، ابوالقاسم بن محمّد بن احمد نراقی (نراقی، ۱۳۶۷، ص ۱۳۳-۱۳۴)، صاحب عروة الوثقی

۱. شهید ثانی (شهید ثانی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۸۶) در ردّ توثیق علامه حلی با بیان مبنای رجالی خود، می‌نویسد: «... جرح مقدّم بر تعدیل است، و حال آنکه جارحان جماعتی فاضل و مورد اعتماد هستند.» اما بعدها بر خلاف این نظرش، در مسالک الافهام وثاقت داود رقی را ترجیح داده و روایاتش را صحیح شمرده است. (شهید ثانی، ۱۴۱۶، ج ۸، ص ۴۲۸-۴۲۹، ج ۹، ص ۳۰۸-۳۰۹)

(طباطبائی یزدی، ۱۴۲۳، ج ۶، ص ۱۳۱)، سید محسن امین (امین، ۱۴۰۳، ج ۶، ص ۳۸۲-۳۸۳)، سید محسن حکیم (حکیم، ۱۳۹۱، ج ۴، ص ۲۹۸) و امام خمینی (موسوی خمینی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۶۰، ۹۵ و ۳۳۴) یاد کرد.^۱

علاوه بر این، روایاتی در مدح وی وارد شده است؛ مانند روایتی از امام صادق علیه السلام که شیخ صدوق (صدوق، ۱۴۰۴-ب، ج ۴، ص ۴۹۵) و کشّی (کشّی، ۱۳۴۸، ص ۴۰۲) آن را نقل کرده‌اند. در این روایت، امام علیه السلام، داود را در میان یاران خویش مانند مقداد در میان اصحاب رسول صلی الله علیه و آله معرفی می‌کنند. (نک. بصری، ۱۴۲۲، ص ۱۱۰ / فاضل لنکرانی، ۱۴۲۵، ص ۱۷۶-۱۷۷) در روایاتی دیگر نیز که کشّی (کشّی، ۱۳۴۸، ص ۴۰۲ و ۴۰۷-۴۰۸) آنها را در کتاب خود آورده، امام ششم علیه السلام به وی مژده شهادت در راه اهل بیت علیهم السلام و در زمان رجعت داده و نیز فرموده است: اگر کسی می‌خواهد یکی از اصحاب قائم (عجل الله تعالی فرجه الشریف) را ببیند به داود نظر کند. پیش از شیخ صدوق و کشّی، صفّار قمی (صفّار قمی، ۱۴۰۴، ص ۱۹۳) نیز روایتی در مدح وی نقل کرده که بنا بر آن، داود رقی از امام کاظم علیه السلام پرسیده که آیا نام من در شمار شیعیان شما ثبت شده است؟ و امام علیه السلام فرمودند: به خدا قسم، نام تو در ناموس است.

داود رقی و نقش او در ترویج علوم و معارف شیعی

عمده فعالیت‌های علمی این شاگرد مکتب امام صادق علیه السلام، در حوزه حدیث و کلام است. هرچند کلام وی نیز روایی و مبتنی بر احادیث امامان اهل بیت علیهم السلام است، اما

---

۱. در میان اهل تسنن، داوود رقی برای غالب رجالیان، شناخته شده نبوده و غالباً حتی نام او را در کتب خود نیاورده‌اند. ابن ابی‌حاتم رازی (ابن ابی‌حاتم رازی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۴۲۳) به نقل از پدرش، حال رجالی داود را مجهول دانسته است. ذهبی (ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۱۹ / همو، بی‌تا-ب، ج ۱، ص ۳۲۱) نیز او را از تابعان تابعان و حال رجالی وی را مجهول وصف کرده است. او برای ابن حجر عسقلانی هم مجهول بوده است. (ابن حجر عسقلانی، ۱۳۹۰، ج ۷، ص ۲۱۲) تنها نکته قابل توجه این است که ذهبی (ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۱۹) و ابن حجر عسقلانی (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۱۷۲) از ابن حبان، توثیق وی را نقل نموده‌اند.

نظر به کثرت روایات کلامی او و مجلس درسش در رقه، می‌توان وی را در شمار متکلمان امامی عصر امام صادق علیه السلام یاد نمود. او به فقه و تفسیر نیز علاقه‌مند بود و در کتب امامیه، روایات متعددی در این دو حوزه (به‌ویژه در فقه) از وی نقل شده است.

۱. تفسیر

داود رقی به تفسیر قرآن توجه داشت^۱ و درباره برخی از مسائل قرآنی از امام زمانش پرسید.^۲ علاوه بر این، تأویل‌های باطنی برخی آیات قرآن نیز در روایات او مشاهده می‌شود.^۳ سؤال یکی از خوارج از وی درباره یکی از آیات قرآن را می‌توان شاهی بر این دانست که وی در زمانه خود، به آگاهی از تفسیر قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام در این باره، مشهور بوده است. (راوندی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۳۲۷)

۲. حدیث

داود از راویان کثیر الحدیث به شمار می‌رود و روایات او در موضوعات گوناگون کلامی، فقهی، تفسیری و اخلاقی در آثار گوناگون امامیه آمده است.^۴ او دو اظهار نظر رجالی نیز از امام صادق علیه السلام درباره ابوسعید بن رشید هجری و شهاب بن عبدربه نقل

۱. برای نمونه‌هایی از روایات تفسیری وی ر.ک: صفار، ۱۴۰۴، ص ۱۴۱ / عیاشی، ج ۱، ص ۳۲۵-۳۲۶ / کلینی، ۱۴۰۱، ج ۲، ص ۷۰-۷۱.

۲. برای نمونه، ر.ک: عیاشی، ج ۱، ص ۱۹۹ و ۳۸۱ / قمی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۳۲۰-۳۲۱ / کلینی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۳۲-۱۳۳، ۱۳۷ و ج ۲، ص ۷۰، ۸۰ و ج ۴، ص ۴۹۲ و ج ۶، ص ۵۳۱ / صدوق، بی‌تا، ب، ص ۲۶ / همو، ۱۳۷۹، ص ۳۹۱ / حسینی استرآبادی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳۱۵-۳۱۶.

۳. برای نمونه، ر.ک: کلینی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۲۰۷ / نعمانی، ۱۴۲۲، ص ۹۱ / صدوق، ۱۴۰۵، ص ۱۷ و ۳۴۰ / حسینی استرآبادی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۹، ۲۲۲ و ج ۲، ص ۶۳۲-۶۳۳ و ۶۴۲ / حرّ عاملی، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۷۲.

۴. برای نمونه، ر.ک: عیاشی، ج ۱، ص ۳۰۵-۳۰۶ / قمی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲۹۴ / ابن طاووس، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۲۹۴ / همو، ۱۳۷۱، ص ۱۴۶ / همو، بی‌تا، ص ۳۷ / طبرسی، ۱۴۱۸، ص ۵۵۶ و ۵۷۷-۵۷۸.

نموده است. (کشی، ۱۳۴۸، ص ۴۰۸، ۴۱۵) بالغ بر ۸۱ حدیث از وی در کتب اربعه وارد شده است. (سبحانی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۲۴۷)^۱ بیشتر روایات وی به نقل از امام صادق علیه السلام است،^۲ اما از امام کاظم و امام رضا علیهما السلام نیز روایتی دارد. (برای نمونه، ر.ک: صدوق، ۱۴۰۴-ب، ج ۲، ص ۵۸۰)

علاوه بر روایات فراوان وی در منابع امامیه، از حدیث‌نگاران اهل تسنن، نسائی (نسائی، ص ۷۸-۷۹) و ابن‌عساکر (ابن‌عساکر، ۱۴۱۵، ج ۴۲، ص ۱۴۸-۱۴۹) حدیث «منزلت» را از وی نقل کرده‌اند. قندوزی حنفی (قندوزی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۳۲۹) نیز به نقل از حاکم نیشابوری، روایتی از داود در کتاب خود آورده که وی آن را از امام صادق علیه السلام روایت کرده است.

با وجود کثرت روایات وی، کشی (کشی، ۱۳۴۸، ص ۴۰۷، ۴۰۸) نقل کرده که امام صادق علیه السلام او را به رعایت تقیه در نقل روایت از ایشان و نیز بیان فضایل امیرالمؤمنین علیه السلام سفارش نموده است. مطابق نقل برقی (برقی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۲۵۵-۲۵۶) نیز امام صادق علیه السلام از وی خواسته است اسرار اهل‌بیت علیهم السلام را فاش نکند و از امر ایشان جز با اهلش سخن نگوید. از اخبار قابل توجه وی، که حاکی از جوّ تقیه شدید حاکم بر شیعیان آن دوران است، روایتش از ابوحمزه ثمالی است که بنا بر آن، امام صادق علیه السلام، علاوه بر فرزندش موسی علیه السلام، عبدالله دیگر پسرش، منصور خلیفه وقت و دو تن دیگر را وصی خود قرار داد. (ابن‌شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۴۳۴-۴۳۵)

---

۱. بسنجید با: داوری، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۳۰۸ / شبستری، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۲۹ که تعداد روایات او در کتب اربعه را ۷۸ روایت نوشته‌اند. برای نمونه‌هایی از روایات او در کتب اربعه، ر.ک: کلینی، ۱۴۰۱، ج ۲، ص ۵۳۴، ۵۸۰ و ج ۴، ص ۵۱ و ج ۵، ص ۶۳-۶۴ / صدوق، ۱۴۰۴-ب، ج ۲، ص ۴۵، ۸۴، ۲۵۴، ۳۶۵ و ۴۷۲-۴۷۳ / طوسی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۶۵ / همو، ۱۳۶۴، ج ۵، ص ۴۸۰.

۲. برای نمونه، ر.ک: برقی، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۳۷۸ و ۴۱۱ / حمیری، ۱۴۱۳، ص ۵۱ / صدوق، ۱۴۱۷، ص ۲۸۶ و ۴۷۳ / همو، ۱۳۶۸، ص ۸۲ و ۱۸۶ / همو، ۱۴۰۳، ص ۳۲۶-۳۲۷ / طوسی، ۱۴۱۴، ص ۴۳۲ / طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۵۴۵ / همو، ۱۳۹۲، ص ۱۲۸.

مشایخ روایی وی از اصحاب ائمه علیهم‌السلام عبارتند از: بشر بن ابی‌غیلان شیبانی (طوسی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۸۷)، ابوحمزه ثمالی (کوفی اهوازی، ۱۳۹۹، ص ۳۲/ کلینی، ۱۴۰۱، ج ۴، ص ۲۵-۲۶/ صدوق، ۱۳۷۹، ص ۲۲۶)، ابوعبیده حذاء (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۲، ص ۶۰-۶۱/ صدوق، بی‌تا - الف، ص ۴۰۴-۴۰۵)، عبدالله بن سنان (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۵، ص ۵۳۹)، معاویه بن عمار دهنی و معاویه بن وهب. (صفار، ۱۴۰۴، ص ۲۳۷-۲۳۸)^۱ بنا بر نقل خزّاز قمی (خزّاز قمی، ۱۴۰۱، ص ۲۵۵-۲۶۰/ نیز ر.ک: حلی، ۱۳۷۰، ص ۱۲۱-۱۲۳) وی از یونس بن ظبیان نیز روایت کرده و چنان‌که شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۱۱، ص ۷۳۷) و سید بن طاووس (ابن طاووس، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۲۷۶-۲۷۷) نقل کرده‌اند، وی از ابی‌هارون عماره بن جوین عبدی حدیثی در فضیلت عید غدیر شنیده است. دیگر مشایخ او عبارتند از: علی بن زید بن جدعان (م ۱۳۱ق) (ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۳، ص ۱۲۷-۱۲۹) و ابو عبدالله محمد بن منکدر قرشی (م ۱۳۰ق) (ابن حبان، ۱۴۱۱، ص ۱۰۷/ ابن ابی‌حاتم رازی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۴۲۳)

حسن بن محبوب،^۲ جعفر بن بشیر بجلي،^۳ عبدالرحمان بن کثیر هاشمی،^۴ محمد بن سنان،^۵ یحیی بن عمر زیات،^۶ زکریا بن آدم (صدوق، ۱۴۰۴-ب، ج ۴، ص ۴۹۴)، یونس بن

۱. برای دریافت تفصیل بیشتر، ر.ک: زنجانی، ۱۳۹۴، ص ۷۵۰/ سبحانی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۲۴۶-۲۴۷.
۲. برای ملاحظه نمونه‌هایی از روایات وی از داود رقّی، ر.ک: کلینی، ۱۴۰۱، ج ۲، ص ۸۰-۳۰۶-۳۰۷ و ۳۸۳ و ج ۳، ص ۱۲۰، ۱۷۳ و ج ۴، ص ۴۷۵-۴۷۶ و ج ۸، ص ۲۷۲/ طوسی، ۱۳۶۴، ج ۷، ص ۴۷۶-۴۷۷ و ج ۸، ص ۱۰۷ و ۲۰۶-۲۰۷/ راوندی، ۱۴۱۸، ص ۱۸۹.
۳. برای مشاهده نمونه‌هایی از روایات وی از داود رقّی، ر.ک: برقی، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۴۴۳/ کلینی، ۱۴۰۱، ج ۴، ص ۵۲ و ج ۶، ص ۵۳۶/ صدوق، ۱۴۰۳، ص ۱۰-۱۱/ طوسی، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۱۶۴ و ج ۹، ص ۴۸.
۴. برای دریافت نمونه‌هایی از روایات وی از داود رقّی، ر.ک: کلینی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۳۲-۱۳۳ و ج ۶، ص ۳۹۱/ ابن‌قولویه، ۱۴۱۷، ص ۲۱۲/ صدوق، ۱۴۱۷، ص ۲۰۵.
۵. برای ملاحظه نمونه‌هایی از روایات وی از داود رقّی، ر.ک: کلینی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۴۵۱ و ج ۶، ص ۴۶۶-۴۶۷/ ابن طاووس، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۲۷۶-۲۷۷/ عاملی نباطی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۱۶۵.
۶. برای دریافت نمونه‌هایی از روایات وی از داود رقّی، ر.ک: صدوق، ۱۹۶۶، ج ۲، ص ۳۷۷/ طوسی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۸۸ و ج ۲، ص ۵۹.

عبدالرحمان (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۲، ص ۳۰۷ / کشی، ۱۳۴۸، ص ۱۲۸)، حسن بن علی بن فضال (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۵، ص ۴۸۱)، حسن بن علی بن وشاء (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۶، ص ۳۱۱-۳۱۲ / صدوق، ۱۴۰۴-ب، ج ۳، ص ۳۳۷)، ابان بن عثمان احمر (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۶، ص ۳۰۰)، عبدالله بن جبلة (صفار، ۱۴۰۴، ص ۱۴۱)، ابن ابی عمیر (طوسی، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۲۱۰)، علی بن اسباط (برقی، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۶۲۳)، ابویوب یحیی بن زکریا (طوسی، ۱۴۱۴، ص ۳۰۵-۳۰۶)، یحیی بن عبدالحمید حمانی^۱ (نجاشی، ۱۴۱۶، ص ۱۵۶)، اسحاق بن موسی انصاری (ذهبی، بی تا - الف، ج ۲، ص ۵۱۳-۵۱۴ / ابن حجر عسقلانی، ۱۳۹۰، ج ۷، ص ۲۱۲ / نیز ر.ک: مزی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۴۴۲-۴۴۳) و دیگران از وی روایت کرده‌اند.^۲ لازم به ذکر است ابو عبدالله حسین بن احمد منقری تمیمی نیز، که نجاشی (۱۴۱۶، ص ۵۳) و جابلقی بروجردی (۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۳۴) به ضعف وی تصریح کرده‌اند. یکی از غالیانی بوده که روایاتی به داود رقی نسبت داده است. (سبحانی، ۱۴۲۱، ص ۱۱۲ / همو، ۱۴۱۴، ص ۲۴۵)

شماری از اعضای خانواده و اطرافیان داود رقی از راویان حدیث بوده‌اند؛ مانند فرزندش محمد که از پدر خود روایت کرده است. (طوسی، ۱۴۱۱، ص ۳۲۰) محمد بن فضل، خواهرزاده داود، نیز از وی روایت کرده است. (صدوق، ۱۹۶۶، ج ۲، ص ۳۴۷ / طوسی، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۱۱۰) همسر داود، رباب، در شمار اصحاب امام صادق علیه السلام یاد شده است (برقی، ۱۳۸۳، ص ۶۲ / طوسی، ۱۴۱۵، ص ۳۲۷ / جابلقی بروجردی، ج ۱، ص ۳۹۰) و داود از وی روایتی از امام صادق علیه السلام شنیده است. (صدوق، ۱۳۶۸، ص ۱۵۰-۱۵۱ / حرّ عاملی، ۱۴۱۴، ج ۲۴، ص ۳۷۴-۳۷۵) داود از مادر بزرگ خود نیز شعری از زبان جنیان در رثای امام حسین علیه السلام نقل کرده است. (ابن قولویه، ۱۴۱۷، ص ۱۹۷)

در منابع فهرست آثار امامیه، از دو اثر حدیثی وی یاد شده است:

۱. مزّی، ۱۴۰۷، ج ۳۱، ص ۴۱۹-۴۳۴ / ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۴، ص ۳۹۲-۳۹۳ / نیز بسنجید با: موّحد ابطحی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۴۵۱ که می‌نویسد: مزّی، حمانی را در کتاب خود ذکر نکرده است.
۲. نک. اردبیلی، ج ۱، ص ۳۰۸-۳۰۹ / تستری، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۶۲-۲۶۳ / زنجانی، ۱۳۹۴، ص ۷۵۰ / سبحانی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۲۴۶ / موّحد ابطحی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۴۳۵-۴۳۷.

الف. اصل (کتاب): شیخ طوسی (طوسی، ۱۴۱۷، ص ۱۲۵) او را صاحب کتاب دانسته، اما ابن شهر آشوب (ابن شهر آشوب، ص ۴۸)، تفرشی (تفرشی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۲۱۹) و آقابزرگ طهرانی (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۱۴۹) او را صاحب «اصل»^۱ معرفی کرده‌اند. بسیاری از روایات او در کتب اربعه (طوسی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۰۷/همو، ۱۳۶۴، ج ۶، ص ۱۸۰، ۳۲۹ و ج ۹، ص ۷۰-۷۱) و دیگر کتب (مفید، ۱۴۱۴، ص ۲۳۲-۲۳۳ و ۲۶۹/شهد اول، ج ۱، ص ۴۸۸) می‌تواند از این کتاب اخذ شده باشد. به تصریح نوری (نوری، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۱۳۸) و خوئی (خوئی، ۱۴۰۳، ج ۷، ص ۱۲۶) طریق طوسی به کتاب داود رقی ضعیف است. (قس. نوری، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۸۰/موحد ابطی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۴۴۸) اما نوری (نوری، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۷۹-۲۸۷) با وجود ضعف طریق طوسی، انتساب کتاب به داود رقی را تأیید کرده و همین موضوع را که داود از صاحبان اصول است، دلیلی بر وثاقت او می‌داند. لازم به ذکر است که طریق شیخ صدوق در مشیخه^۲ من لا یحضره الفقیه به روایات داود رقی نیز ضعیف است. (اردبیلی، ج ۲، ص ۵۳۴/خوئی، ۱۴۰۳، ج ۷، ص ۱۲۶/قس. موحد ابطی، ۱۴۱۷، ج ۵، ص ۴۴۸-۴۴۹) اما نمی‌توان به مجرد این ضعف سندی، روایات او در من لا یحضره الفقیه^۳ و نسبت «اصل» به وی را بی اعتبار دانست؛ زیرا نزد محدثان متقدم مانند صاحبان کتب اربعه، معیار صحت احادیث، وثوق صدور بوده و نه وثوق سندی^۳ چنان که شیخ صدوق (صدوق، ۱۴۰۴-ب، ج ۱، ص ۲-۳) در مقدمه من لا یحضره الفقیه، حکم به صحت تمام روایات این کتاب نموده و این کتاب را بین خود و خدایش حجت دانسته است.

ب. کتاب المزار: نجاشی (نجاشی، ۱۴۱۶، ص ۱۵۶) از آن یاد کرده است. شیخ صدوق (صدوق، ۱۳۶۸، ص ۹۰/همو، ۱۴۰۴-ب، ج ۲، ص ۵۸۰) روایتی درباره زیارت امام حسین (ع) را

۱. درباره اصطلاح «اصل»، نک. حاج منوچهری، ۱۳۷۹، ص ۲۱۸-۲۲۰/ربانی بیرجندی، ۱۳۸۴، ص ۱۷۷-۱۹۸/ و نیز: Kohlberg, 1987, PP.128-166.

۲. روایات داود رقی در من لا یحضره الفقیه احتمالاً از اصل وی استخراج شده است.

۳. در این باره، ر.ک: ربانی بیرجندی، ۱۳۷۸، ص ۱۴۵-۲۰۷.

از او نقل کرده که وی آن را از هر سه امام معاصرش علیهم السلام شنیده و روایتی متناسب با عنوان این کتاب است.^۱

۳. کلام

ابن حزم اندلسی (ابن حزم اندلسی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۱۱) نام داود رقی را در کنار افرادی همچون هشام بن حکم و مؤمن طاق در شمار متکلمان شیعه ذکر کرده است. به گزارش وی، (ابن حزم، ۱۹۸۲، ص ۳۰۲) داود در رقه مجلسی درباره امامت داشت و منصور نمری، از شعرای نامدار و پیرو مذهب خوارج صفریه، در اثر معاشرت با داود، از پیروان مذهب شیعه امامیه گردید. روایتی در **قرب الاسناد** حاکی از آن است که داود رقی در زمان امامت امام رضا علیه السلام (۱۸۳-۲۰۳) (یعقوبی، ج ۲، ص ۴۱۴ و ۴۵۳) مدتی در زندان بوده؛ زیرا به امام علیه السلام نامه نوشت و از ایشان خواست که برایش دعا کنند و امام علیه السلام به نامه او پاسخ دادند. (حمیری، ۱۴۱۳، ص ۳۹۴) احتمالاً زندانی شدن وی به سبب تبلیغ و ترویج اندیشه‌های کلامی مکتب اهل بیت علیهم السلام به ویژه امامت،^۲ بوده است. مباحث کلامی بخش قابل توجهی از روایات وی را به خود اختصاص داده است؛ مانند تنزیه‌گرایی درباره خداوند (صدوق، بی تا - الف، ص ۳۱۹-۳۲۰)، نفی تشبیه و تجسیم (خزّاز قمی، ۱۴۰۱، ص ۲۵۵-۲۶۰)، موضع شیعه درباره افعال عباد (کراچکی، ۱۳۶۹، ص ۱۷۱)، اعتقاد به ایمان عبدالمطلب، ابوطالب، عبدالله و آمنه پدر و مادر پیامبر گرامی صلی الله علیه و آله (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۴، ص ۵۴۴/موسوی، ۱۴۱۰، ص ۱۰۴)، لزوم وجود امام (کلینی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۱۷۷)، وصایت و نص (خزّاز قمی، ۱۴۰۱، ص ۲۵۵-۲۶۰/ابن عیاش جوهری، ص ۳۰-۳۱/مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۳، ص ۳۳۷-۳۳۸)، علم امام (صفّار، ۱۴۰۴، ص ۴۴۹/راوندی،

۱. ابن قولویه، ص ۳۱۷. برای روایاتی دیگر متناسب با این کتاب، نک. ابن قولویه، ۱۴۱۷، ص ۲۲۴/صدوق، ۱۳۶۸، ص ۹۶/ابن طاووس، ۱۴۱۹، ص ۹۹/عمادالدین طبری، ۱۴۲۰، ص ۱۲۹-۱۳۰.
۲. روایات فراوانی در باب امامت و مباحث مرتبط با آن به داود رقی منسوب است که شیخ حرّ عاملی بسیاری از آنها را در **اثبات الهداة** آورده است؛ برای نمونه، نک. ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۰۲ و ج ۲، ص ۲۹۶ و ج ۴، ص ۱۵۶ و ۲۲۷ و ج ۵، ص ۱۵۷.

۱۴۰۹، ج ۲، ص ۶۱۲/ ابن طاووس، ۱۳۶۳، ص ۲۲۵-۲۲۶)، لزوم اعتقاد به دوازده امام علیهم‌السلام (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۲۶۴-۲۶۵)، مهدویت (نعمانی، ۱۴۲۲، ص ۱۸۶-۱۸۷/ صدوق، ۱۴۰۵، ص ۳۶۱/ طبری آملی، ۱۴۱۳، ص ۵۳۰-۵۳۱) و رجعت. (حرّ عاملی، ۱۳۶۲، ص ۲۶۴-۲۶۵) در میان روایات او، نقل معجزات و کرامت‌های عجیبی از ائمه اطهار علیهم‌السلام دیده می‌شود؛ مانند زنده کردن محمد بن حنفیه در برابر دیدگان سید حمیری توسط امام صادق علیه‌السلام و شهادت دادن وی به امامت آن امام علیه‌السلام (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۳۷۰)، زنده کردن مردگانی دیگر (صفار، ۱۴۰۴، ص ۲۹۴/ ابن حمزه طوسی، ۱۴۱۲، ص ۱۶۳-۱۶۲ و ۳۹۶-۳۹۷/ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۳۶۵-۳۶۶)، رویاندن ۳۲ نوع خرما از درخت نخلی خشکیده در یک لحظه (حرّ عاملی، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۲۰۳)، و...^۱ احتمالاً این‌گونه روایات منسوب به وی همان روایاتی است که غالیان به نام او رواج داده‌اند.^۲

در منابع فهرست آثار امامیه، از یک اثر کلامی روایی وی یاد شده است:

کتاب الاهلیجه: نوری انتساب این کتاب به داود رقی را دلیلی بر علوّ مقام وی در توحید و نافی غالی بودن او می‌داند. (نوری، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۲۸۵) غیر از داود رقی، به مفضل بن عمر جعفی، ابویعقوب اسماعیل بن مهران بن ابی‌نصر سکونی کوفی و ابوجعفر حمدان بن معافی صبیحی نیز کتابی به همین نام منسوب است. ممکن است هر چهار کتاب، روایت متنی واحد از امام صادق علیه‌السلام باشد و این شاهی است بر انتساب کتاب به امام علیه‌السلام. (نجاشی، ۱۴۱۶، ص ۲۶-۲۷، ۱۳۸ و ۱۵۶/ امین، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۶۶۸/ عطار، ۱۴۲۷، ص ۴۳) بر خلاف نظر ابن ندیم (ابن ندیم، ۱۳۵۰، ص ۳۷۹) که تألیف کتاب اهلیجه توسط امام صادق علیه‌السلام را محال دانسته است.

۱. برای دریافت نمونه‌های بیشتر، ر.ک: نعمانی، ۱۴۲۲، ص ۸۹-۹۰/ حسین بن عبدالوهاب، ۱۳۶۹، ص ۷۷، ۸۲-۸۴ و ۸۶-۸۷/ طبری آملی، ۱۴۱۰، ص ۱۴۶-۱۴۸/ ابن حمزه طوسی، ۱۴۱۲، ص ۲۵۳-۲۵۴، ۲۵۴ و ۳۱۴/ ۴۲۵-۴۲۰/ راوندی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۹۷-۲۹۹ و ج ۲، ص ۶۲۲-۶۲۴ و ۶۲۹-۶۳۰.
 ۲. برای ملاحظه روایاتی مشابه با تراث غلات، ر.ک: طبری آملی، ۱۴۱۳، ص ۲۷۹، ۲۹۴-۲۹۸، ۳۷۲ و ۴۶۱-۴۶۲/ عاملی نباطی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۱۸۸.

۴. فقه

علاوه بر مباحث کلامی، بسیاری از روایات او فقهی و در ابواب گوناگون فقه است. (نک. سبحانی، ۱۴۲۲، ج ۳، ص ۲۴۷)^۱ وی گاه پرسش فقهی خود را به صورت حضوری از امام معصوم علیه السلام می‌پرسید^۲ و یا با امام معصوم علیه السلام مکاتبه داشت. (برقی، ۱۳۷۰، ج ۲، ص ۴۷۳ / طوسی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۸۷)

نتیجه

داود رقی از اصحاب مورد وثوق امامان ششم تا هشتم علیهم السلام بود. عمده فعالیت‌های علمی این شاگرد مکتب امام صادق علیه السلام در دو حوزه حدیث و کلام بوده است. هرچند کلام وی نیز روایی و مبتنی بر احادیث امامان اهل بیت علیهم السلام است، اما نظر به کثرت روایات کلامی او - به‌ویژه درباره امامت - و مجلس درسش در رقه، می‌توان وی را در شمار متکلمان امامی عصر امام صادق علیه السلام ذکر کرد؛ چنان‌که ابن حزم نام او را در شمار متکلمان و در کنار افرادی همچون هشام بن حکم و مؤمن طاق ذکر نموده‌اند. او در عصر خود، یکی از مروّجان مکتب اهل بیت علیهم السلام در عراق، به‌ویژه در زادگاهش رقه، بود و منبعی برای روایات کلامی، فقهی و تفسیری امامان شیعه علیهم السلام به شمار می‌آید. وی با ترویج مبانی امامت، با استناد به آیات و روایات، سبب گرایش برخی افراد به مذهب اهل بیت علیهم السلام شد و ظاهراً به همین سبب، از سوی خلفای عباسی مدتی به زندان افتاد. در مجموع می‌توان همین حضور فعال وی در ترویج معارف شیعی و تبلیغ ثمربخش مکتب اهل بیت علیهم السلام در عراق را گواهی بر وثاقت وی دانست.

۱. برای ملاحظه نمونه‌هایی از روایات فقهی وی، ر.ک: کلینی، ۱۴۰۱، ج ۴، ص ۳۸۵ و ج ۶، ص ۲۲۳ / طوسی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۳۴۹ / همو، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۸۵-۱۸۶ و ۲۶۵ و ج ۴، ص ۳۳۳ و ج ۵، ص ۲۳۷ و ج ۹، ص ۴۹.

۲. برای نمونه، نک. کلینی، ۱۴۰۱، ج ۳، ص ۶۴، ج ۶ و ص ۴۵-۴۶ و ۱۷۲ و ج ۶، ص ۳۱۱ / کنشی، ۱۳۴۸، ص ۳۱۲-۳۱۳ / طوسی، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۲۱۱ و ج ۴، ص ۷۹ / مفید، ۱۴۱۴، ص ۵۴.

منابع

۱. آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن، **الذريعة الى تصانيف الشيعة**، به كوشش على نقى منزوى و احمد منزوى، ج سوم، بيروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳.
۲. ابن ابى جمهور احسائي، محمد بن على، **عوالى اللئالى العزيزية فى الاحاديث الدينيه**، به كوشش مجتبى عراقى، قم، مطبعة سيدالشهداء، ۱۴۰۳.
۳. ابن ابى حاتم رازى، ابومحمد عبدالرحمان، **الجرح و التعديل**، حيدرآباد دكن، دائرةالمعارف العثمانية، ۱۳۷۱.
۴. ابن حبان بستى، ابى حاتم محمد تميمى، **مشاهير علماء الامصار و اعلام فقهاء الاقطار**، به كوشش مرزوق على ابراهيم، منصوره، دارالوفاء، ۱۴۱۱.
۵. ابن حجر عسقلانى، شهابالدين ابوالفضل احمد بن على، **تهذيب التهذيب**، بيروت، دارالفكر، ۱۴۰۴.
۶. _____، **لسان الميزان**، ج دوم، بيروت، مؤسسة الاعلمى للمطبوعات، ۱۳۹۰.
۷. ابن حزم اندلسى، ابومحمد على بن سعيد، **الفصل فى الملل و الاهواء و النحل**، به كوشش احمد شمس الدين، بيروت، دارالكتب العلميه، ۱۴۱۶.
۸. _____، **جمهرة انساب العرب**، به كوشش عبدالسلام محمد هارون، ج پنجم، قاهره، دارالمعارف، ۱۹۸۲.
۹. ابن حمزه طوسى، عمادالدين ابوجعفر محمد بن على، **الثاقب فى المناقب**، به كوشش نبيل رضا علوان، ج دوم، قم، انصاريان، ۱۴۱۲.
۱۰. ابن داود حلى، تقىالدين حسن بن على، **الرجال**، به كوشش سيد جلالالدين حسيني محدث، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
۱۱. ابن شهر آشوب مازندراني، محمد بن على، **معالم العلماء**، نجف، منشورات المطبعة الحيدرية، بى تا.
۱۲. _____، **مناقب آل ابى طالب**، نجف، مطبعة حيدرية، ۱۳۷۶.
۱۳. ابن طاووس، سيد رضىالدين على بن موسى، **جمال الاسبوع بكمال العمل المشروع**، به كوشش جواد قيومى اصفهانى، بى جا، مؤسسة الآفاق، ۱۳۷۱.
۱۴. _____، **فرج المهموم فى تاريخ علماء النجوم**، قم، منشورات الرضى، ۱۳۶۳.
۱۵. _____، **فلاح السائل**، قم، دفتر تبليغات اسلامى، بى تا.
۱۶. _____، **اقبال الاعمال**، به كوشش جواد قيومى اصفهانى، قم، مكتب الإعلام الاسلامى، ۱۴۶.

۱۷. ابن طاووس، سید عبدالکریم، **فرحة الغری فی تعیین قبر امیرالمؤمنین علی**، به کوشش سید تحسین آل شیبیب موسوی، بی‌جا، مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیة، ۱۴۱۹.
۱۸. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن، **تاریخ مدینة دمشق**، به کوشش علی شیری، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵.
۱۹. ابن عیاش جوهری، احمد بن عبیدالله، **مقتضب الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر**، قم، مکتبة الطبائاتی، بی‌تا.
۲۰. ابن غضائری واسطی بغدادی، احمد بن حسین، **رجال**، به کوشش سید محمدرضا جلالی، قم، دارالحديث، ۱۴۲۲.
۲۱. ابن قولویه قمی، ابوالقاسم جعفر بن محمد، **کامل الزیارات**، به کوشش جواد قیومی، قم، مؤسسه نشر الفقاهه، ۱۴۱۷.
۲۲. ابن ندیم، ابوالفرج محمد بن اسحاق، **کتاب الفهرست**، به کوشش محمدرضا تجدد، تهران، بی‌نا، ۱۳۵۰.
۲۳. ابوعلی حائری مازندرانی، محمد بن اسماعیل، **منتهی المقال فی احوال الرجال**، بیروت، مؤسسه آل‌البيت، ۱۴۱۹.
۲۴. اربلی، ابوالحسن علی بن عیسی، **کشف الغمة فی معرفة الائمة**، ج دوم، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۵.
۲۵. اردبیلی غروی حائری، محمد بن علی، **جامع الرواة وازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد**، بی‌جا، مکتبة المحمّدی، بی‌تا.
۲۶. اصطخری، ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی، **مسالك الممالک**، به کوشش محمد جابر عبدالعال حسینی، قاهره، الهيئة العامة لقصور الثقافة، ۲۰۰۴.
۲۷. امین، سید محسن، **اعیان الشیعه**، به کوشش سید حسن امین، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۰۳.
۲۸. برقی، احمد بن محمد بن خالد، **الرجال در: ابن داود حلّی**، تقی‌الدین حسن بن علی، **الرجال**، به کوشش سید جلال‌الدین حسینی محدث، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۳.
۲۹. _____، **المحاسن**، به کوشش سید جلال‌الدین حسینی محدث، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۰.
۳۰. بصری، احمد بن عبدالرضا، **فائق المقال فی الحديث و الرجال**، به کوشش غلام‌حسین قیصریه‌ها، قم، دارالحديث، ۱۴۲۲.
۳۱. بهبودی، محمدباقر، **معرفة الحديث**، بیروت، درالهادی، ۱۴۲۷.

٣٢. تستری، محمدتقی، **قاموس الرجال**، ج سوم، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ١٤١٢.
٣٣. تفرشی، سید مصطفی بن حسین حسینی، **نقد الرجال**، قم، مؤسسة آل‌البيت ﷺ لاحیاء التراث، ١٤١٨.
٣٤. جابلقی بروجردی، سید علی‌اصغر بن محمدشفیع، **طرائف المقال فی معرفة طبقات الرجال**، به کوشش سید مهدی رجائی، قم، مكتبة آية‌الله العظمی المرعشی النجفی، ١٤١٠.
٣٥. جزائری، سید عبدالله بن نعمه‌الله، **التحفة السنیة فی شرح نخبة المحسنیة**، نسخه خطی ٢٢٦٩، مشهد کتاب‌خانه آستان قدس رضوی، تاریخ کتابت: ١١٧٠.
٣٦. حاج منوچهری، فرامرز، «اصل»، **دائرة المعارف بزرگ اسلامی**، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ١٣٧٩.
٣٧. حرّ عاملی، محمد بن حسن، **اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات**، بیروت، ١٤٢٢.
٣٨. _____، **الایقاظ من الهجعة بالبرهان علی الرجعة**، همراه با ترجمه احمد جنتی، تهران، نوید، ١٣٦٢.
٣٩. _____، **وسائل الشیعة**، قم، مؤسسة آل‌البيت ﷺ لاحیاء التراث، ١٤١٤.
٤٠. حسین بن عبدالوهاب، **عیون المعجزات**، نجف، المطبعة الحیدریة، ١٣٦٩.
٤١. حسینی استرآبادی نجفی، سید شرف‌الدین علی، **تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة**، به کوشش سید محمدباقر موحد ابطحی اصفهانی، قم، مدرسة الامام المهدي (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، ١٤٠٧.
٤٢. حکیم، سید محسن، **مستمسک العروة الوثقی**، نجف، مطبعة الأدب، ١٣٩١.
٤٣. حلّی، ابومنصور حسن بن یوسف اسدی، **ایضاح الاشتباه**، به کوشش محمد حسن، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ١٤١١.
٤٤. _____، **خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال**، به کوشش جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسة نشر الفقاهه، ١٤١٧.
٤٥. حلّی، حسن بن سلیمان، **مختصر بصائر الدرجات**، نجف، المطبعة الحیدریة، ١٣٧٠.
٤٦. حمیری، عبدالله بن جعفر، **قرب الاسناد**، قم، مؤسسة آل‌البيت ﷺ لاحیاء التراث، ١٤١٣.
٤٧. خزّاز قمی، ابوالقاسم علی بن محمد، **کفاية الاثر**، به کوشش سید عبداللطیف حسینی کوه‌کمری خوئی، قم، بیدار، ١٤٠١.
٤٨. خوئی، سید ابوالقاسم موسوی، **معجم رجال الحديث**، بیروت، ١٤٠٣، افسست قم، بی‌تا.

۴۹. داوری، مسلم، **اصول علم الرجال بین النظرية و التطبيق**، به کوشش محمدعلی معلم، بی‌جا، بی‌نا، ۱۴۲۳.
۵۰. ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد، **المغنی فی الضعفاء**، به کوشش نورالدین عتر، قطر، عبدالله بن ابراهیم انصاری و ادارة احیاء التراث الاسلامی، بی‌تا - ب.
۵۱. _____، **تذكرة الحفاظ**، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی‌تا - الف.
۵۲. _____، **میزان الاعتدال**، به کوشش علی محمد بجای، بیروت، دارالمعرفة، ۱۳۸۲.
۵۳. راوندی، قطب‌الدین سعید بن هبة‌الله، **الخراج و الجرائح**، به کوشش سید محمدباقر موحد ابطحی، قم، مؤسسه الامام المهدي (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، ۱۴۰۹.
۵۴. _____، **سلوة الحزین (الدعوات)**، قم، مدرسة الامام المهدي (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، ۱۴۰۷.
۵۵. _____، **فقه القرآن**، به کوشش سید احمد حسینی و سید محمود مرعشی، قم، مكتبة آية‌الله العظمی النجفی المرعشی، ۱۴۰۵.
۵۶. _____، **قصص الانبياء**، به کوشش غلام‌رضا عرفانیان یزدی خراسانی، قم، الهادی، ۱۴۱۸.
۵۷. ربّانی بیرجندی، محمدحسن، «وثوق صدوری و وثوق سندی و دیدگاه‌ها»، **فقه**، ش ۱۹ و ۲۰، (بهار و تابستان ۱۳۷۸).
۵۸. _____، **بررسی نظریات رجالی امام خمینی**، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۴.
۵۹. رجبی، محمدحسین، **کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی**، تهران، دانشگاه امام حسین، ۱۳۷۸.
۶۰. زنجانی، موسی، **الجامع فی الرجال**، قم، چاپ‌خانه پیروز، ۱۳۹۴.
۶۱. ساروی، محمدعلی، **توضیح الاشتباه و الاشکال**، به کوشش سید کاظم موسوی و سید جلال‌الدین محدث ارموی، در: **سه رساله در علم رجال**، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۵.
۶۲. سبحانی، جعفر، **دروس موجزة فی علمی الرجال و الدرايه**، قم، مرکز العالمی للدراسات الاسلامیه، ۱۴۲۱.
۶۳. _____، **کلیات فی علم الرجال**، ج سوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۴.
۶۴. _____، **موسوعة طبقات الفقهاء**، قم، مؤسسه الامام الصادق، ۱۴۲۲.
۶۵. شبستری، عبدالحسین، **احسن التراجم لاصحاب الامام موسی کاظم**، مشهد، المؤتمر العالمی للإمام الرضا، ۱۴۰۹.

٦٦. شستری، عبدالحسین، **الفائق فی رواة و اصحاب الامام الصادق**، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ١٤١٨.
٦٧. شریف علوی، محمّد بن علی بن حسین، **المناقب**، به کوشش سید حسین موسوی بروجردی، قم، مکتبة العلامة المجلسی، ١٤٢٨.
٦٨. شهرستانی، محمّد بن عبدالکریم، **الملل و النحل**، به کوشش محمّد سید کیلانی، بیروت، دارالمعرفه، بی‌تا.
٦٩. شهید اول، شمس‌الدین محمّد بن مکی جزینی عاملی، **الدروس الشرعية علی مذهب الامامیه**، قم، مؤسسة النشر الإسلامی، بی‌تا.
٧٠. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی عاملی، **حاشیة خلاصة الاقوال**، در: **رسائل الشهيد الثاني**، قم، مکتب الإعلام الاسلامی، ١٤٢٢.
٧١. _____، **مسالك الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام**، قم، مؤسسة المعارف الاسلامیه، ١٤١٦.
٧٢. صدوق، ابوجعفر محمّد بن علی بن بابویه قمی، **الامالی**، قم، بنیاد بعثت، ١٤١٧.
٧٣. _____، **التوحيد**، به کوشش سید هاشم حسینی طهرانی، قم، منشورات جماعة المدرسين فی حوزه العلمیه، بی‌تا - الف.
٧٤. _____، **الخصال**، به کوشش علی‌اکبر غفّاری، قم، منشورات جماعة المدرسين فی الحوزة العلمیه، ١٤٠٣.
٧٥. _____، **ثواب الاعمال و عقاب الاعمال**، به کوشش سید محمّد مهدی خراسان، ج ٢، قم، منشورات الشریف الرضی، ١٣٦٨.
٧٦. _____، **علل الشرايع**، به کوشش سید محمّد صادق بحر العلوم، نجف، منشورات المکتبة الحیدریة، ١٩٦٦.
٧٧. _____، **عیون اخبار الرضا**، به کوشش حسین اعلمی، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ١٤٠٤ - الف.
٧٨. _____، **فضائل الشیعة**، تهران، عابدی، بی‌تا - ب.
٧٩. _____، **کمال الدین و تمام النعمه**، به کوشش علی‌اکبر غفّاری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ١٤٠٥.
٨٠. _____، **معانی الاخبار**، به کوشش علی‌اکبر غفّاری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ١٣٧٩.
٨١. _____، **من لا یحضره الفقیه**، به کوشش علی‌اکبر غفّاری، ج دوم، قم، جماعة المدرسين فی الحوزة العلمیه، ١٤٠٤ - ب.

۸۲. صفّار قمی، ابوجعفر محمّد بن حسن، **بصائر الدرجات الكبرى في فضائل آل محمد**، به كوشش محسن كوجه باغی، تهران، مؤسسة الاعلمی، ۱۴۰۴.
۸۳. طباطبائی یزدی، سید محمّد كاظم، **العروة الوثقی**، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۲۳.
۸۴. طبرسی، ابوالفضل علی بن حسن، **مشكاة الانوار في غرر الاخبار**، به كوشش مهدی هوشمند، قم، دارالحديث، ۱۴۱۸.
۸۵. طبرسی، ابوعلى فضل بن حسن، **إعلام الوری بأعلام الهدی**، قم، مؤسسة آل البيت، لاهياء التراث، ۱۴۱۷.
۸۶. طبرسی، ابونصر حسن بن فضل، **مكارم الاخلاق**، چ ششم، قم، منشورات الشريف الرضى، ۱۳۹۲.
۸۷. طبرى آملی، ابوجعفر محمّد بن جریر، **دلائل الامامة**، قم، مؤسسة البعثة، ۱۴۱۳.
۸۸. _____، **نوادير المعجزات**، به كوشش سید محمّدباقر موخّذ ابطحي، قم، مؤسسة الامام المهدي (عجل الله تعالى فرجه الشريف)، ۱۴۰.
۸۹. طوسی، ابوجعفر محمّد بن حسن، **الاستبصار فيما اختلف من الاخبار**، به كوشش سید حسن موسوی خراسان، چ چهارم، تهران، دارالكتب الاسلاميه، ۱۳۶۳.
۹۰. _____، **الامالی**، قم، دارالتقافه، ۱۴۱۴.
۹۱. _____، **الفهرست**، به كوشش جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسة نشر الفقاهه، ۱۴۱۷.
۹۲. _____، **تهذيب الاحكام**، به كوشش سید حسن موسوی خراسان، چ چهارم، تهران، دارالكتب الاسلاميه، ۱۳۶۴.
۹۳. _____، **رجال**، به كوشش جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۵.
۹۴. _____، **مصباح المتهدد**، بیروت، مؤسسة فقه الشيعه، ۱۴۱۱.
۹۵. عاملی نباطی بیاضی، ابومحمّد علی بن یونس، **الصراط المستقیم الى مستحقى التقديم**، به كوشش محمّدباقر بهبودی، بی جا، المكتبة المرتضوية لاهياء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۴.
۹۶. عاملی، جمال الدين ابومنصور حسن بن زين الدين (صاحب معالم)، **التحرير الطاوسی**، به كوشش سید محمّدحسن ترحینی، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۸.
۹۷. _____، **منتقى الجمان في الاحاديث الصحاح و الحسان**، به كوشش علی اكبر غفّاری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۳۶۲.
۹۸. عطار، قیس، **الاهليلجه**، روایت مفضّل بن عمر جعفی كوفي از امام صادق، قم، دليل ما، ۱۴۲۷.

۹۹. عمادالدین طبری، ابوجعفر محمد، **بشارة المصطفى لشيعة المرتضى**، به كوشش جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۰.
۱۰۰. عیاشی سمرقندی، ابوالنظر محمد بن مسعود، **تفسیر**، به كوشش سید هاشم رسولی محلّاتی، تهران، المكتبة العلمية الاسلاميه، بی‌تا.
۱۰۱. فاضل لنکرانی، محمد و شهاب‌الدین اشراقی، **حماة الوحي**، قم، مركز فقه الائمه الاطهار عليهم السلام، ۱۴۲۵.
۱۰۲. فاضل هندی، بهاء‌الدین محمد بن حسن اصفهانی، **كشف اللثام عن قواعد الاحكام**، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۷-۱۴۲۲.
۱۰۳. فتال نیشابوری، محمد، **روضه الواعظین**، به كوشش سید محمد مهدی خراسان، قم، منشورات الشریف الرضی، بی‌تا.
۱۰۴. قمی، علی بن ابراهیم، **تفسیر**، به كوشش سید طیب موسوی جزائری، نجف، مطبعة النجف، ۱۳۸۷.
۱۰۵. قندوزی حنفی، سلیمان بن ابراهیم، **ینابیع المودة لذوی القربی**، به كوشش سید علی جمال اشرف حسینی، تهران، اسوه، ۱۴۱۶.
۱۰۶. کراچکی، ابوالفتح محمد بن علی، **کنز الفوائد**، چاپ سنگی، قم، ۱۳۶۹.
۱۰۷. کرباسی خراسانی، محمدجعفر بن محمدطاهر، **اکلیل المنهج فی تحقیق المطلب**، به كوشش سید جعفر حسینی اشکوری، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۵.
۱۰۸. کشی، محمد بن عمر، **رجال**، تلخیص محمد بن حسن طوسی، به كوشش حسن مصطفوی، مشهد، دانشگاه مشهد، ۱۳۴۸.
۱۰۹. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب، **الكافی**، به كوشش علی‌اکبر غفّاری، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۱.
۱۱۰. کوفی اهوازی، حسین بن سعید، **الزهد**، به كوشش غلام‌رضا عرفانیان، قم، المطبعة العلمية، ۱۳۹۹.
۱۱۱. مامقانی، عبدالله، **تنقیح المقال فی احوال الرجال**، چاپ سنگی، به خط محمدحسین زنجانی، نجف، ۱۳۴۸.

۱۱۲. مجلسی، محمدباقر، **الوجيزة في الرجال**، به كوشش محمد كاظم رحمان ستایش، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.
۱۱۳. _____، **بحار الانوار**، به كوشش محمدباقر بهبودی و دیگران، چ دوم، بیروت، مؤسسة الوفاء و دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳.
۱۱۴. مزی، جمال‌الدین ابوحجاج یوسف، **تهذیب الكمال في اسماء الرجال**، به كوشش بشّار عوّاد معروف، چ سوم، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۷.
۱۱۵. مفید، ابوعبدالله محمد بن محمد، **الارشاد في معرفة حجج الله على العباد**، چ دوم، بیروت، دارالمفید، ۱۴۱۴.
۱۱۶. _____، **الاختصاص**، به كوشش علی‌اکبر غفّاری و سید محمود زرنندی، چ دوم، بیروت، دارالمفید، ۱۴۱۴.
۱۱۷. مقدّس اردبیلی، احمد بن محمد، **زبدة البيان**، به كوشش محمدباقر بهبودی، تهران، المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية، بی‌تا.
۱۱۸. _____، **مجمع الفائدة و البرهان في شرح ارشاد الازهان**، به كوشش مجتبی عراقی و دیگران، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۰۴-۱۴۰۹.
۱۱۹. موحد ابطحي، سید محمد علی، **تهذیب المقال في تنقيح كتاب الرجال**، قم، سید محمد موحد ابطحي، ۱۴۱۷.
۱۲۰. موسوی خمینی، سید روح‌الله، **كتاب الطهارة**، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۲۱.
۱۲۱. موسوی، سید شمس‌الدین ابوعلی فخّار بن معد، **الحجة على الذاهب الى تكفير ابي طالب**، به كوشش سید محمد بحر العلوم، قم، سیدالشهداء، ۱۴۱۰.
۱۲۲. نجاشی، ابوالعبّاس احمد بن علی، **فهرست اسماء مصنّفی الشیعه (الرجال)**، به كوشش سید موسی شبیری زنجانی، چ پنجم، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۶.
۱۲۳. نراقی، ابوالقاسم بن محمد بن احمد، **شعب المقال في احوال الرجال**، به كوشش محمد علی نحوی، یزد، دیوان الانتشارات الدینیة، ۱۳۶۷.

۱۲۴. نسائی، ابوعبدالرحمان احمد بن شعیب، **خصائص امیرالمؤمنین**، به کوشش محمدهادی امینی، تهران، مکتبه نینوی الحدیثه، بی‌تا.
۱۲۵. نعمانی، محمد بن ابراهیم، **الغیبة**، به کوشش فارس حسون کریم، قم، انوارالهدی، ۱۴۲۲.
۱۲۶. نوری، حسین، **خاتمة مستدرک الوسائل**، قم، مؤسسه آل‌البیت، لاجیاء التراث، ۱۴۱۵.
۱۲۷. وحید بهبهانی، محمدباقر بن محمداکمل، **تعليقة على منهج المقال**، بی‌جا، به خط عبدالمجیدبن محمدمهدي علی‌آبادی یزدی، ۱۲۳۹.
۱۲۸. یاقوت حموی بغدادی، شهاب‌الدین ابوعبدالله، **معجم البلدان**، ج دوم، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵.
۱۲۹. یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب، **تاریخ**، بیروت، دار صادر، بی‌تا، افست قم، مؤسسه نشر فرهنگ اهل‌بیت، بی‌تا.

130. Kohlberg, Etan, "Al-'Usūl Al-'Arba'umi'a", **Jerusalem Studies in Arabic and Islam**, Vol.10, 1987.

131. Modarressi, Hossein, **Tradition and Survival a bibliographical survey of early Shi'ite literature**, vol.1, Oxford, One World, 2003.